

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

«ЗРАДНИКИ МЕНІ НЕ ПОДОБАЮТЬСЯ»: **Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева** **з Оленою Апанович**

28 серпня 1996 року, Харків, III Міжнародний конгрес українців. Ми розмовляємо з Оленою Апанович.

Від колиски до Харбіна

Будьте ласкаві, пані Олено, розпочніть оповідь про себе від Вашої з'яви на світ Божий.

Народилась я 1919 року, 9 вересня в місті Мелекесі. Це зовсім випадково, тому що батько був залізничник. Більше трьох років ми не затримувалися на одному місці, обов'язково нас кудись переводили. Це колишня Самарська губернія, зараз Ульяновська область. Навіть така сімейна легенда була, що я ніби у вагоні народилася.

Щодо освіти. Один рік я вчилася в Москві у Всесоюзному інституті журналістики, але в 1938 році його закрили, оскільки там ректором, як з'ясувалося, був «ворог народу» Нобель його, я пам'ятаю, звали, соратник Леніна. Це було для нього якесь заслання перед тим, як знищити. Коли нам видавали студентські квитки, він усім потискав руку. Це був елітарний інститут і тільки перший набір після десятирічок. А до цього приймали лише з трирічним стажем журналістської, партійної чи комсомольської роботи. Умови навчання були дуже гарні. Але я туди потрапила випадково. Ми з одним хлопцем готувалися до складання випускних іспитів, і він тоді сказав, що от ти дуже любиш літературу (я тоді друкувала вірші в дитячих журналах) і мрієш мандрувати, так, каже, це інститут, який твої захоплення поєднує. Я подала документи, оскільки в атестаті все було відмінно. Тоді не було ще золотих медалей. Але все одно мені довелося там здавати російську мову і літературу. Отже мене прийняли. А коли інститут закрили, там таке творилося, групи змагалися, хто більше виявить ворогів народу. Там була страшна обстановка. Тих

9 осіб, яких прийняли з десятирічки, розіслали до інститутів тих міст, де ми кінчали десятирічку. А я жила в Харкові.

Взагалі, хочу розповісти, як моє життя проходило. Крім того, що я рік вчилася в Москві, була в евакуації, ще на три роки батька направили, як залізничника, працювати на КВЖД¹ в Харбін. Він був старшим ревізором залізниці, а потім навіть директором торгового агентства Радянського Союзу у Північній Маньчжурії. Ми повернулися в 1933 році. Тоді якраз Японія окупувала Маньчжурію, там були бої у нашу присутність, були переслідування радянських громадян, все це довелося пережити.

У Харкові я кінчала школу й інститут. Так що це для мене рідне місто. Зараз пишу велику книгу статей про історичне буття українського народу.

Як вона називається?

«Козацька енциклопедія для юнацтва». Це не класична енциклопедія. Матеріали розміщені там за абеткою. Я б могла написати історію українського козацтва. Але, якщо пишеш синтетичну, зв'язну історію, то доводиться жертвувати деталями, коли згадуєш про якусь персоналію, особистість чи подію. А енциклопедія дає можливість максимально зібрати інформацію і в той же час лаконічно розповісти все про людину, чи подію. Я підготувала різні статті, це може бути і сторінка, і 30 сторінок. Я вже чотири роки сиджу над цим.

Взагалі, коли мене вигнали з інституту...

З якого і коли?

Зараз розповім більш послідовно. Коли я повернулася з евакуації до Києва, то випадково потрапила в Центральний державний історичний архів.

Якого року це було?

Це був 1944 рік.

А чи не могли б Ви, орієнтуючись на послідовність, спершу децю докладніше зупинитися на Вашому побутуванні в Харбіні?

В Харбіні я була до 1933 року. Батька тоді навіть арешту-

---

¹ Абревіатура російською: Китайско-Восточная железная дорога.

вали. Ми їхали в спеціальному вагоні. З нами їхав також співробітник цієї залізниці – КВЖД. Як потім дізналися, він з НКВД, скритний був. Зумів так зробити, що його пропустили, а інших і нас затримали на станції Маньчжурія. А після цього 86-й роз'їзд – це вже був кордон СРСР. Затримали там, між іншим, і наших радянських митників. Там вже почалося переслідування радянських громадян. Нас тримали, я пам'ятаю, це вже давно не згадувала, в цьому вагоні. І не знали сім'ї, що ми затримані під виглядом того, що нас оглядали. Ви ж знаєте, там на паритетних засадах працювали. А потім був конфлікт у 1929 році². Після нього знову працювали на паритетних засадах: половина службовців – це радянські піддані, а половина – китайські. «Белые эмигранты», які там були Харбіні, як відомо, після Парижа їх там найбільше було, так вони приймали китайське підданство і там працювали. А ті, які колись будували цю КВЖД, приймали радянське підданство. А нам, приїжджим, що в посольстві збиралися, не дозволяли (хоч ми, діти, в одній школі вчилися), щоб ми з ними спілкувалися. Співали пісні, коли на свята збиралися в посольстві у вузьке коло. «Дайош Берлін, ми врзались в Харбін» – співали як провидці. Потім вже радянські війська були в Харбіні. Так там, я пам'ятаю, як нас вагонами випускали поліцейські, якийсь росіянин, вони були на службі в китайській поліції, з вусами такий, коли мама сказала старшому брату, щоб він вивів собаку, у нас така величезна вівчарка, дуже добра, то він дозволив. А ми бачили, що начальник цієї станції Авраменко...

Українське прізвище?

Так. Він по перону в цей час ходив. А в мене мама полька, а батько білорус, тому сестру Гертруда зовуть, брата звали Ро-муальд, так були ще Генріх, Вацлав. Уже потім стали називати Олена, Володимир, такі імена більш звичайні. Так він йому шепнув, що Апановичі арештовані. Той тоді посольство повідомив і нас випустили: коли ви там хочете розбиратися, чому ж сім'ї

---

² Захоплення Маньчжурськими військами в липні 1929 р. Китайсько-Східної залізниці, яка перебувала в спільному управлінні СРСР і Китаю. Радянські війська вторглися до Китаю і за протоколом грудня 1929 р. спільне управління КСЗ було відновлено.

затримують? І вже з нами тоді спілкувалися тільки наші радянські митники. Нас на радянському кордоні не оглядали, що ми там веземо. Це зараз прийшли до пам'яті такі деталі. Оце тоді з Харбіна ми повернулися до Харкова.

Евакуація

Батько розлучився з мамою моєю, всю сім'ю залишив, поїхав, ми не знали нічого про нього.

А куди поїхав?

Поїхав у Москву. Я кінчала школу тут, у Харкові, і поїхала в Москву. Оце рік провчилася в Москві, а після того нас, я Вам казала, порозподіляли по містах, де ми вчилися. Я в Харківський педінститут поступила і закінчила його – викладач російської мови й літератури.

В якому році Ви закінчили інститут?

В 1941 році. Причому, такий ще парадокс: я перші три класи вчилася в українській школі і погано російську знала. А коли ми приїхали в Харбін, а там все на російській мові, то я не все розуміла. Пам'ятаю, якось мене мама послала в лавку купити овочі, і коли я сказала «буряк», вони не могли зрозуміти. Мені виносили всі овочі і я повинна була пальцем ткнути. То батько навіть взяв вчителя. Китайську мову я також вчила. Там у нас був китаєць, який не знав російської мови. Він називав слово, а Козлов, навіть пам'ятаю прізвище, перекладав. Це дуже важко ці ієрогліфи, граматику було вчити. А потім я вже в російській школі вчилася, і в Москві – російською мовою, і так стала російськомовною.

Це не важливо. Важливо те, що Ви зробили для України.

Так. Мама померла в мене, коли мені було 16 років, здається, в дев'ятому чи десятому класі. Старший брат пішов працювати. Шість дітей залишилося. Батько не допомагав. А середній брат поступив на залізницю працювати, тому що квартира була «казённая» і нас могли з неї вигнати. Отже, я закінчила інститут і виїхала в евакуацію. Причому в Харкові щось таке творилося, виїхати неможливо, ніякої надії не було.

Зачекайте, будь-ласка. Ви інститут закінчили 1941 року, тобто з початком війни. Як до Вас прийшла звістка про неї?

Я пригадую такі деталі. Сумська – це головна вулиця, а Трінклера, по суті, паралельна, виходить. Там недалеко будинок письменників був, а наш будинок залізничників якраз навпроти Сумського базару. У нас була відносно велика квартира і ми збиралися там, готувалися до випускних екзаменів в інституті. Одна з подруг, пам'ятаю прізвище Циханович, пізніше прийшла. А ми радіо не слухали, працювали, готувалися дуже відповідально. Вона й каже, що я йшла через базар і бабки говорили, що війна почалася. Тоді викрадали документи для шпигунів і в мене викрали. Там був мій червоний диплом, паспорт і комсомольський квиток. Паспорт потім підкинули і комсомольський квиток, здається, диплома не було. То мені видали дублікат, але вже без червоних «корочок» цих. А далі була в евакуації.

Де саме Ви були?

Спочатку в Манкенті, це Південний Казахстан, а потім були в Башкирії, в Уфі. Там працювала в Башнаркомздраві інспектором і Башкирському радіокомітеті кореспондентом та інструктором радіомовлення. Голодували, сестра хворіла. Дуже тяжко було в цій евакуації. В 1944 році повернулася в Харків. Школа, де я вчилася, була майже навпроти інституту. Вона, як і інститут, були зруйновані. Наш будинок стояв, але в квартирі жили чужі люди. Сказали, що розтягли всі наші меблі. Знайомі їхали в Київ і нас умовили. Отак я переїхала до Києва. Це було того ж 1944 року.

Козакофілія

Оскільки я вчилася в інституті журналістики, то оформлялася журналістом в газету «Правда України». Там колега був і повинні були затвердити штати. Але якось ми йшли з однією знайомою, вона була дружиною Дядиченка Володимира Архиповича, історика. Потім, коли я перейшла працювати в Інститут історії, він був завідувачем моїм. Так ця Марія Дядиченко, коли ми йшли через площу Богдана Хмельницького, зараз вона вже зветься Софіївська, і там тоді був архів, каже: «Наш сусід Гус-

листий Кость Григорович призначений директором архіву. І він хоче набирати молодих співробітників. Давай зайдемо». Тоді була така тенденція директорами архівів призначати вчених, тому що архіви входили до відомства МВС, вони за всім слідкували. А я жодного розуміння не мала, що таке архіви, і як я собі їх уявляла – в підвалах пацюки гризуть жовті листи. Вона напоягала: «Що ти втрачаєш? Підемо». І ото Гуслистий розповів мені, по-перше, взагалі про козацтво. А він сам вів свій родовід від запорозьських козаків.

От я Вам тут даю книжку, до якої включили статтю «Мое слово про вчителя». Організував її видання Олександр Удод, заступник голови держадміністрації Дніпропетровської області. Він захищав дисертацію про Гуслистого і розіслав реферат його учням. І я, Ви там побачили, як його учень, написала статтю³. Може уважніше прочитаєте. Отже, Кость Григорович мені розповів про козаків і про себе. І я в статті пишу, що я це прізвище потім в архівах зустрічала – Гуслистий. Вони були драгоманами, тобто перекладачами, мабуть турецьку і татарську мову знали. Він також розповів про архів. Це унікальний архів запорозького козацтва, Запорозької Січі, так званої, останньої, яка була з 1734 по 1775 рік. Це, взагалі, перлина писемності. Під час війни її вивозили з іншими цінними архівами і оце якраз повернули в архів – реєвакуювали. І Кость Григорович показав той архів. А його заступник завідував революційним відділом, я йому дуже сподобалась і він просив, щоб я туди пішла. А я кажу: «Ні, я вже тут буду». А він: «Даю Вам місяць на роздуми». Але після тої розповіді я пішла з архіву вже козакофілом. Працювала в ньому науковим, потім старшим науковим співробітником, а згодом начальником відділу давніх актів.

Там були такі матеріали, як архів Коша Запорозької Січі, про який я теж протягом всього життя дуже багато писала, друкувала, готувала його до видання. Там 365 справ, здається. Зараз, нарешті, буде третя спроба їх публікації, то все зривалося.

---

³ Йдеться про статтю Олени Апанович: К.Г.Гуслистий – історик України // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович: Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 196–198.

Це буде багато томів, перший вже підготували, але Ви знаєте, грошей немає. Здається фонд «Відродження» щось дав. У всякому разі, я там і співавтор передмови, і член редколегії. Так, що я з цим більше 50 років маю справу. І зараз у своїй доповіді згадувала у зв'язку з екологічними проблемами, щоб вони вже це знали. Я там працювала, навчилася читати актові книги. Це така форма ведення справ, особливо судових документів, що записувалися в книгу один за одним. Вивчила палеографію – почерки того часу, (палео – старовинний, графо – пишу). Усвідомила значення цих архівів, як джерел для відтворення історії. Архівні матеріали треба звіряти з іншими документами, адже це були архіви установ пануючих класів Польської держави, тому треба було вивчити польську мову.

Аспірантура

При архіві була запроваджена аспірантура і мені запропонували вступити до неї, а Кость Григорович став моїм керівником. Назагал здають тільки три предмета кандидатських, а я шість здавала. Крім історії України, марксизму-ленінізму і французької мови, я ще здавала палеографію видатному знавцеві стародавньої української літератури Сергієві Івановичу Маслоу. Він мені сказав, дайте Вашу ручку, я хочу поставити заслужене Вами «відмінно». Я ж, розумієте, вже практику мала. Здавала ще архівознавство, це – як обробляти архіви, як їх описувати, як видавати документи, археографію. І третій – польську мову. Все на «п'ятірки» було.

Дуже цікаво, що коли я була ще маленька, мама хотіла навчити мене польської мови (вона листи одержувала польською), але я не хотіла. А, коли тут довелося складати екзамен, я настільки швидко її засвоїла, що навіть хотіли, щоб я рік проскочила. Викладали польську мову спеціально для аспірантів. Пам'ятаю, що ці польські слова, як пісню співала, мабуть це гени.

Яку тему Ви обрали для дисертаційного дослідження?

Кость Григорович мені дав тему «Запорізьке військо в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.», бо вона не була висвітлена в історіографії, а крім того багатющий матеріал давав архів

Коша Запорозької Січі. Окрім того я в інших архівах працювала, навіть – в Міністерстві іноземних справ. І хоч це справи XVIII століття, але особливий дозвіл треба було одержати у високих установах. Їздила в Москву і в Ленінград, там працювала в архівах, написала дисертацію. Причому я дуже захопилася. Взагалі, повинна сказати, що така праця входить в мою душу, я захоплююсь історичними діями, які чимось видатні, якісь зрадники мені не подобаються. Наприклад, книжка, за яку я одержала Шевченківську премію, називається «Гетьмани України і кошові отамани»⁴. Не всіх гетьманів я описувала, тільки носіїв державності. Потрапили туди Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Виговський, Петро Дорошенко, Мазепа і Орлик. Я настільки перейнялася долею Орлика, що навіть молоді чоловіки мені говорили: «Олено Михайлівно, ми плакали над цим Орликом».

Я хочу сказати, що проймаюся тим, про що пишу. Так воно вийшло в мене і з війною. Я зараз стала пацифістом, безкомпромісним антимілітаристом. А тоді не розуміла ще цього. Романтичний підхід був до козацтва, захоплювалася воєнними подвигами, хоробрістю. Я ґрунтовно вивчила цей період в історії України. А крім того довелося вивчати військову справу, засвоїти, що таке стратегія, тактика. Я опанувала підручники всіх кадетських училищ, тому що підручники наших військових училищ годі було дістати. Це ж все було законспіровано. І навіть воєнно-теоретичні роботи Клаузевіца пам'ятаю. Так, що мене й досі запрошують військові, я виступаю з історії воєнного мистецтва козацтва, доби Богдана Хмельницького. І так виходить, що є військові академії, але чомусь немає чоловіків, які маючи вчені ступені, цих проблем не чіпають, а я, стара жінка, виступаю.

---

⁴ Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 287 с. Апанович О.М. – лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка 1994 р.

В Інституті історії

Пані Олено, коли Ви захистили дисертацію?

Я захистила дисертацію в 1948 чи 1949 році точно не пам'ятаю⁵. В 1950 році перейшла працювати в Інститут історії. Це заслуга Федора Павловича Шевченка. Знаєте його?

Знав, звичайно.

Він помер, на жаль. І оце вони вже півроку чекають, щоб я написала про нього слово, тому що я знала його з 1944 року, коли він нам читав археографію. Він тоді в Інституті історії працював і отак він мене туди й влаштував. Там я захистила дисертацію і пропрацювала 22 роки. Працювала над козацтвом, але й над іншим. Взагалі XVI–XVIII століття, це був період, який я досліджувала, а в ньому проблеми: соціально-економічні, громадсько-політичні. Але все ж таки козацтво було на першому плані. Як я говорила, козацтво, у мене є стаття⁶, завжди було зі мною. Там же займалася громадською діяльністю, в тому плані, що коли створювалося Товариство охорони пам'яток, я усвідомила те, що для вченого найбільше щастя, коли він свою наукову роботу може втілювати в практику. З цього, практичного боку, дивилася на свою роботу. Я була членом правління цього республіканського товариства, членом правління, членом президії і дуже активно керувала історичною секцією Київської організації цього Товариства. Взагалі вважаю, що я просвітитель в душі, дуже багато виступала з лекціями, на наукових конференціях. Ось бачите й досі виступаю, вже маю 50-річний стаж. І щоразу мене запрошують.

Це зрозуміло, бо хто ж є відоміший від Вас у цій царині.

---

⁵ Кандидатську дисертацію «Запорізьке військо, його устрій і бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.» захистила 14.01.1950 р.

⁶ Козацтво завжди зі мною // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8. – С. 206–208.

Олена Компан

Отак я працювала. Феодалізмом займалася ще Олена Станіславівна Компан, ми були дружні. І нас часто плутали. Коли вийшли мої «Збройні сили»⁷, ото сиджу, вона каже, а її чоловік був Сенченко Іван (патріарх української літератури, теж пережив переслідування), слухаю, починають хвалити книжку. А в неї також вийшла книжка дуже цінна. Компан була такого філософського складу. Знаєте, я лише зараз до цього більше підходжу, а вона вже тоді. Трошки старша за мене була⁸, красива така, гарна. У неї батько був поляк, а мати, здається, росіянка. Патріотом її зробив якраз Іван Юхимович Сенченко. Вона російськомовна була, як я, але добре засвоїла українську мову, писала гарні статті, дуже серйозні. Вона досліджувала міста України другої половини XVII століття. Каже: «Ото говорять, поздоровляють, хвалять книжку, я сприймаю, а коли згадують збройні сили чи козацтво, відразу розумію, про що йдеться». Вона написала статтю про Відродження, а тоді не можна було. Як це? Відродження на Україні, а в Росії ж не було. І це тоді стало явищем в літературному та історичному процесі.

Зустрічає мене Плачинда, письменник, і каже: «Олено Михайлівно, я прочитав Вашу статтю і – в захваті». Я думаю, яку статтю? Адже дуже багато друкувалася. А потім він згадує про Відродження... І навіть сусіди помилялися. Один з них [Василь] Вечерський, художник, зустрічаємося, він: «Як Ви живете?» Я розповідаю. «А як Іван Юхимович?» Я: «А з ким Ви говорите?» Отак нас плутають. Яюсь кажу: «Олено Станіславівно, давайте напишемо спільну статтю, щоб зрозуміли, що то дві різні особи». І ми тоді написали про Марусю Чурай «Дівчина з легенди» в «Літературній газеті»⁹. Вона мала великий розголос.

---

⁷ Збройні сили України в першій половині XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.

⁸ Народилася 19.03.1916 р.

⁹ Йдеться про: Апанович О., Компан О. Сучасниці дівчини з легенди // Літературна Україна. – 1969. – 7 березня.

Компан також дуже активно в Товаристві працювала, ще Брайчевський¹⁰, Вам знайомий за науковими інтересами, це наша трійця була істориків. Ми з лекціями виступали. Дзира¹¹ потім до нас приєднався. Я принципово не називаю тих людей, які, я вважаю, були силами зла і не хочеться казати, але це був секретар ЦК по ідеології.

Скаба?

Ні, Скаба вже тоді злетів, його Щербицький витіснив, і він став директором нашого Інституту історії. А секретарем був Маланчук.

Хортиця

Розумієте, такий [Микола] Киценко був, не чули? Це зам. голови Запорізького облвиконкому, який був автором ідеї і добився її втілення через Тронька¹². У вересні 1965 року Уряд України видав постанову про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва по всій Україні. Хортицю було оголошено державним заповідником з побудовою там, на острові, історико-меморіального комплексу запорізького козацтва. Оцей Киценко розшукав мене за публікаціями й залучив до цієї роботи. І я взялася до справи дуже активно. Була членом журі, тому що проекти були підготовлені не тільки з України. Вирішили побудувати на Хортиці Музей запорізького козацтва, меморіальний парк. Потім я виявляла пам'ятні місця запорізького козацтва, класифікувала їх, місця боїв, місця народження великих. Загалом, все оце зробила. І це було опубліковано в кількох номерах журналу «Україна», використано Міністерством культури. Долучилися

---

¹⁰ Брайчевський Михайло Юліанович – історик, археолог. Його двічі, в 1968 та 1972 рр., звільняли з академічних установ за громадську діяльність. Широко став відомий після поширення самвидавом статті «Присядання чи возз'єднання?», яку 1966 р. написав для «Українського історичного журналу».

¹¹ Дзира Ярослав Іванович працював в Інституті історії у 1962–1972 рр. Звільнений «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей». Передав за кордон «Репортаж із заповідника імені Берії» Валентина Мороза.

¹² Тронько Петро Тимофійович – державний і громадський діяч, у 1961–1978 рр. працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР.

Академія наук, творчі організації, міністерства, зокрема, фінансів. Розгорнув цей Кищенко велику роботу.

Які це були роки?

Ми працювали починаючи з 1965 року, але не відчували ще як вповзає вже неосталінізм, брежнєвщина. Так вийшло, що Президія Академії наук доручила Інституту історії розробити заходи. Все це довелося робити мені, бо я займалася запорізьким і взагалі козацтвом. Пам'ятаю, пішла показати те все Білодіду¹³ (а Білодід, знаєте, автор двомовності), але я того всього ще не розуміла. Я з таким ентузіазмом розповідаю йому про лекторій по Запорізькому козацтву, а він каже: «Що Ви робите? Це ж допомагаєте скупчуватися націоналістам». Я так на нього відкрила очі, взагалі поняття націоналізм для мене ще було чуже. От і Ви відчули, що я якось далеко була від цього. Я розуміла, що я як історик повинна це робити. Взагалі-то, я вже була патріотом України. Неможливо займатися історією козацтва і не бути патріотом. Але, я якось не вникала, не все ще розуміла.

Лекторій почав працювати в Будинку вчених. Пам'ятаю лекцію Дзири, настільки людей було багато, стояли на сходах, що сходи ледь не провалилися. І в коридорі стояли, приїхали спеціально з люди Одеси, особливо молодь. На заводі «Точелектроприлад» завідував культурною роботою теж патріот і наші лекції там, цикли читалися. Пам'ятаю, мене Скаба викликає і каже: «А, що це там у Вас робиться? Люди набиваються – сісти ніде. А ми лекторій завели присвячений Леніну на Дарницькому шовковому комбінаті, яким опікуємося, то туди не ходять».

Олександр Касименко

А якого року він Вас викликав?

Це було вже в кінці 60-х років, коли його призначили директором Інституту історії АН УРСР. Причому, такий фарисей, його не любив Щербицький і хотів сплавити. А от Касименко

---

¹³ Білодід Іван Костянтинович на той час (1963–1978) був віце-президентом АН УРСР.

Олександр Карпович¹⁴ – це дуже добра людина, він часто представляв Україну за кордоном на міжнародних конференціях, мови знав і його призначили директором. Скільки я потім директорів пережила, такого не бачила. Дуже добре до молоді ставився. Це він мене викликав майже на другий день після захисту кандидатської і каже: «Так, яка у Вас тема докторської». Я йому: «Та, що Ви?». «Коли Ви зараз не почнете працювати, то Ви не захистите її ніколи». І він як у воду глядів. Тому що потім – який захист. Я повинна сказати, що така боротьба була! Коли потрапила до інституту... А він знаєте де знаходився? Де була перша гімназія, де Паустовський вчився, на розі вул. Володимирської і бульвару Шевченка. Тепер там корпус університету, далі була сільськогосподарська академія. А оце був Інститут суспільних наук і наш Інститут історії, здається, на третьому поверсі. Коли я по тих металевих східцях піднімалася, я не вірила, що потраплю в цей храм науки. А коли туди потрапила, то побачила, яка страшна там боротьба. І я потім усвідомила, що це спеціально навіть підігрівалося, щоб люди між собою не жили в злагоді. Там було таких дві групи і травили цього Касименка. Я пам'ятаю, Введенський виступав, такий професор був в ЦК, блискучий лектор. Він каже, коли Касименко такий добрий організатор, то нехай іде завідує цегельним заводом. Російською мовою говорив. У мене було таке відчуття, що просто ніж у спину один одному вставляють. І особливо страждав Федір Павлович Шевченко. Він же дуже благородна, дуже порядна, добра людина. Якось у відчай він виступив і каже: «Можуть піднятися на трибуну і сказати, що Шевченко вкрав півня. Всі розуміють, що це абсурд, а я повинен доводити, що я не крав». Оце мені запам'яталося. І Кость Григорович був у групі проти директора (може і не треба це згадувати). Він тоді в Інституті історії працював, а потім в інститут Рильського¹⁵ перейшов. І мене він хотів втягнути в це. Був страшенно незадоволений, що я не взяла в цьому участі, взагалі не хотіла, а крім того я дуже поважала

---

¹⁴ у 1947–1964 рр.

¹⁵ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського.

Олександра Карповича Касименка. Він зробив мене тим, ким я стала, це мій вчитель.

Кузьма Дубина

В 1968 році в наш інститут прийшов Скаба¹⁶. А перед Скабою директором був Дубина¹⁷. Це таке прізвище, сталініст, але дуже гарний чоловік, і зовнішньо гарний, і такі українські пісні співав, і добре ставився до нас, до мене, до Олени Станіславівни. Якось він Вадиму Архиповичу [Дядиченкові], завідувачу відділу, порадив: «Скажіть, щоб Брайчевський утихомирився, я вже не можу його своєю спиною захищати». А Брайчевський тоді написав в «Український історичний журнал» статтю «Приєднання чи возз'єднання?», Федір Павлович [Шевченко] замовив. А потім Федора Павловича зняли. Я пам'ятаю випадок, коли було 100-річчя від дня народження Леніна... Коли це Леніна 100-річчя було?

У 1970 році.

Тоді вчених порозсилали по країні виступати. Директор Дубина поїхав у Молдавію, взяв мене з собою, а я ще сина забрала, маленького хлопчика. Дубина жартував: «Ось як Серьожа скаже, так ми і підемо обідати». Я щось неоковирне висловила про нього в присутності Сергія, а він каже: «Ти чого так про дядю Дубину? Дядя Дубина дуже добрий». Він дійсно був дуже товариський. Ви бачите, все ж таки щось у нього привабливе було. Шелест не то його односельчанин був, не то родич навіть якийсь. Він його і призначив, і дав йому академіка. Я його теж добром згадую. Загалом я працювала в інституті вечорами. Вкликає він мене, каже: «Ви знаєте...» Як Шелеста звали?

Петро Юхимович.

Так, Петро Юхимович. Я оце з ним розмовляв, а він переглядав «Україну».

---

¹⁶ Секретар ЦК КПУ, кандидат історичних наук Андрій Данилович Скаба в грудні 1967 р., оминувши ступінь доктора наук і звання члена-кореспондента був обраний академіком АН УРСР.

¹⁷ Дубина Кузьма Кіндратович – директор Інституту історії АН УРСР у 1964–1967 рр.

Книгу «Україно наша радянська»?

О-о! Про цю книжку Шелеста потім розпустили чутки, що це я писала, допомагала. А потім мене і Компан викликав Шевелєв, який після Скаби був директором інституту, щоб ми з Оленою Станіславівною написали негативну рецензію на книгу Шелеста.

Так оце Дубина каже, що з Петром Юхимовичем розмовляв, а він читав «Україну», журнал, і там мої публікації йому дуже сподобалися. І він питає: «А що там у неї ще є, щоб вона видала?» Дубина каже: «Лежить якраз у видавництві її книжка «Збройні сили України». «Так видайте її якось покраще». І тоді це було, здається, перше видання за радянські часи історичної монографії з кольоровими ілюстраціями, розкішною суперобкладинкою. Ви не бачили її?

Не бачив.

Може в бібліотеці є. Хоча її вилучали, хтось під шумок привласнював цю книгу.

«За мною слідкують»

Олено Михайлівно, як Ви оцінюєте Шелеста?

Розумієте, Шелест був повністю дитя комуністичного режиму. Але я відчуваю, що національний ген він мав, придушений може бути. В усякому разі це ж він на з'їзді письменників виступив і сказав, що треба плекати рідну мову. Крім того, коли Киценко всім цим займався, то він приїжджав на Хортицю. Киценко мені розповідав, а ми великими друзями стали, що Шелест йому казав: «Робіть хлопці, швидше робіть». І в мене, між іншим, у книзі, «Розповіді про запорозьких козаків» є сюжет про Хортицю, там дуже докладно все це викладено. Я там пишу про те, що Шелест ніби відчував, що наближається фатальний кінець. Хтось у нього брав інтерв'ю, чи навіть цей Табачник Діма, так він там говорив, що пишається Хортицею, підтримав її.

Так активно тоді працювалося. Вийшла книжка, я розробляла списки пам'ятних місць, з Міністерством культури узгодили, де ставити стелу, а де скульптуру, і все інше. До мене звернулася тоді завідувач музейного відділу: «Олена Михайлівно, от

Ви складаєте списки пам'яток і ми теж повинні це робити. Так я Вам дам хлопця, який допоможе, і для нас їх зробіть». Я не відмовилася, безсумнівно. А той хлопець, ми працювали вечорами, таку річ говорить: «Знаєте, мене викликали в КГБ...» Тоді, в 60-ті роки були такі люди, 22-го ходили до пам'ятника¹⁸, і за ними сліdkували. Наш зам. директора Гудзенко¹⁹ сидів там і сліdkував, хто був з Інституту історії. Так цей хлопець розповів, що в КГБ йому сказали: «Ви працюєте з цією Апанович, вона щось дуже цікавиться і займається козацтвом». І доручили йому, щоб він сліdkував за мною. А він мені сказав про це. Малезжик, я навіть пам'ятаю його прізвище. Ви знаєте, це таке потрясіння у мене було. Я вперше дізналася, що за мною сліdkують. І за що? За інтерес і любов до козацтва.

Дискримінація

Ну а потім уже Скаба почав дискримінацію стосовно мене провадити.

Де, в ЦК чи вже в інституті?

Ні, тут, в інституті. Щербицький здається чи ще Шелест спихнув його (не пам'ятаю хто, це ж можна відновити)²⁰, ця дата тут не має такого значення. А Скаба, я пам'ятаю, у своїй тронній промові дякував Шелесту. Заявив, що все життя мріяв займатися дослідницькою роботою. А потім окреслив стратегію діяльності інституту: «Головне завдання – це відповідь на закиди ззовні, розгром усіх націоналістів, критика їх виступів за кордоном, їхньої історіографії». Я тоді вже зрозуміла: це ж деструкція. По-

---

¹⁸ Йдеться про альтернативне офіціозу відзначення Шевченкових днів 22 травня – в річницю перепоховання поета на Чернечій горі біля Канева. Нонконформістська молодь, поети, письменники, члени Клубу творчої молоді «Сучасник» приносили квіти до пам'ятника поетові в Києві, читали Шевченкові й власні твори, співали пісень. Свята забороняли, учасників розганяли й затримували, виключали з вузів та позбавляли праці.

¹⁹ Гудзенко Пантелеймон Петрович працював заступником директора Інституту в 1967–1971 рр.

²⁰ А.Д.Скаба в травні 1973 р. був звільнений з посади директора інституту й призначений старшим науковим співробітником. Першим секретарем ЦК КПУ з 25 травня 1972 р. був В.В.Щербицький.

винна ж бути планова робота, тобто, які проблеми треба вивчати, які ще не вивчені. А нас примушують підганяти факти під схему, і крім того спростовувати, а не стверджувати щось. У тому ж 1968 році відзначали 200-ліття Коліївщини і Скаба вже не дозволив, щоб моя стаття про неї була опублікована.

А потім 1971 року був ювілей Хотинської битви²¹, я про неї писала, я виступала, навіть і про Сагайдачного було. Доти писали, що це зрадник, прислужник поляків, а я його вже показувала як полководця. І в «Літературній Україні» були про це мої статті. Тоді якийсь військовий написав мені відкритий лист, що як це я піднімаю таких як Сагайдачний, і як, взагалі, газета друкує таке? Поїхали на ювілей до Хотина. Поїхав туди й Скаба. Я не хотіла їхати з ним в одному поїзді. Але вийшло, що в одному, бо квитки брали всім разом. Скаба закликав нас до свого купе. Хочу розповісти деталі, адже вони добре характеризують таких. Він був у господарстві колишніх Семиренків і там йому дали яблука, коньяк. З ним був порученець, чи як там називався один із співробітників?

Може, помічник?

Не помічник, це інше. А той виконував усі забаганки, хлопець молодий. Скаба сказав, щоб він купив якусь закуску. Той купив докторську ковбасу і хліб. І от він пригощає, з гидливістю навіть, що таке купив, а потім те, що не доїли і залишилось, він каже, викиньте за вікно. А я так вихована, що хліб – це святе, я не можу викидати. Він мені далі говорить відкритим текстом, що я поїхав тому, що Ви поїхали. Хоч я йому писала виступ на відкриття.

До переслідування мене долучився також Шевелєв. Він спочатку був заступником Скаби, це колишній секретар міському партії, а потім він тут з книжками мав неприємності і його взагалі, щось таке, з інституту погнали²². Оце він нас викликав,

---

²¹ Хотинська битва між польсько-козацькими військами і турками відбулася у вересні 1621 р.

²² Шевелєв Арнольд Григорович був секретарем Київського міському КПУ в 1969–1972 рр., заступником директора інституту в 1972–1973 рр., директором – у 1973–1978 рр.

коли вийшла книжка «Україно наша радянська». Мені розповідали, що когось там із співробітників викликали також в КГБ. Казали, що це УНР він звеличує, інакше чому Шелест таку назву книзі дав. А нам, значить, призначили, щоб ми написали негативну рецензію. Олена Станіславівна навіть зразу не зрозуміла, про що йдеться. А я говорю їй: «Що Ви, Олено Станіславівно?» І ми відмовилися писати.

Під час історії з «Собором»²³ ми теж виступали на захист книги та її автора.

Звільнення

Отже, в катебістському досьє накопичилося достатньо матеріалу для розправи з Вами. У січні 1972 року відбулися арешти з-поміж опозиційної інтелігенції в низці міст України. Тоді Вас не зачепили, вочевидь зважаючи на Ваш науковий і громадянський авторитет. І все ж цього року Вас позбавили права на професію, усунули від дослідження козацтва, заборонили публікуватися, а науковцям – навіть посилатися на Ваші праці. Розкажіть, будь-ласка, про цей прикрий поворот у Вашому житті?

Влітку 1972 р. я пішла у відпустку, путівка в мене була. А мене Шевелєв відкликав і дав якесь завдання. Потім другу путівку мені дали і я зібралась їхати з сином, а Скаба викликає мене і каже, що треба повернутись на роботу. Я йому: «Так я вже другу путівку купила». «Купите третю». І в обличчя мені розсіявся. Відкликали і оголосили наказ Президії про звільнення²⁴. Він у мене є десь переписаний. Здається, в ньому йшлося про упорядкування штатів, покращення тематики, 4% скорочення.

---

²³ На початку 1968 р. з'явився друком роман Олеся Гончара «Собор». Окремі партфункціонери упізнали себе в негативних героях твору. Вже в квітні розпочалося цькування автора. Перевидали роман лише 1987 р.

²⁴ Це був наказ директора інституту А.Д.Скаби № 152 від 12 вересня 1972 р. як реакція на постанову Бюро Президії АН УРСР № 294 від 31 липня 1972 р.

Як це відбувалося?

Спочатку вони зібрали профком, це ж треба було формальність «соблюсті». Брайчевського звільнили раніше, він повернувся в Інститут археології. Раніше він в інституті археології працював, щось там не поладнав і прийшов в Інститут історії. От тоді ми здружилися. Він взагалі видатний історик. Отже, нас обговорюють. Я кажу, нічого не говоріть, нічого не доводьте, все вже вирішено. Хто тоді був головою профкому, я вже не пам'ятаю. А мені нещодавно одна співробітниця, вона була там у них технічним секретарем, розповідала, що оцей голова профкому на засіданні партбюро, там спочатку вирішувалося наше питання, казав, говорячи про мене та про Компан: «Такий сорняк треба з коренем безжалісно виривати». Вона так здивувалася, зважаючи на наш рейтинг. Ми були ведучі, як тоді говорили, а я особливо, тому що в попередні роки про козацтво ще можна було писати.

Тоді ж вийшли тези, де проскочило одне таке речення, що Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії України і Росії. І тому про козацтво вже не так, а про Запорозьку Січ можна було писати.

Пригадую також як з ЦК приходили замовлення на довідки про Юрася Хмельницького, про того чи іншого гетьмана, кошового отамана. Ну, все це до мене йшло, я писала, з директором розглядала, тоді ще був Касименко, на вчених радах затверджували. Аж потім з'ясувалося, що хтось там в ЦК писав докторську, чи якусь іншу дисертацію і оце для нього робилося. Мабуть треба, щоб залишилися в пам'яті людські й такі дрібниці, адже вони дуже характерні.

Пам'ятаю, Олена Станіславівна на тому профкомі якесь речення сказала і замовкла, а я взагалі відвернулася до вікна і не дивилася на них. А той, що пропонував нас «з корнем вирвати», бурмотів щось, бо в нього вже така манера говорити. Ми нічого не сказали. Проголосували вони. Сарбей, ми дружили, отак якось боязко тримав руку, коли голосував, голову опустив. А коли 1995 року була презентація одного двотомничка, то він на фуршеті потім говорив, що ми повинні були покаятися. Йому

соромно було. Він був справжній вчений. Молодим прийшов, йому допомагали. Докторську він написав про українських соціал-демократів чи щось подібне, і там завалили цю докторську, неприємності були і він зламався якоюсь мірою²⁵.

В «академці»

Чи не оскаржували Ви своє звільнення?

Я писала в ЦК, а там інструктор каже: «Олено Михайлівно, ніяких претензій до Вас немає. Тільки через ті прокляті 4% змушені були Вас скоротити». Ну а Білодід віддав наказ, щоб нас не приймали в жодні інститути. Так, майже після року безробіття я влаштувалася в бібліотеку. Я ж – історик-архівіст, а в бібліотеці є відділ рукописів, зараз – навіть Інститут рукописів, нині це Національна бібліотека України ім. Вернадського. Завдяки мені вона так називається. Я знайшла матеріали, що він заснував бібліотеку.

Між іншим, Баранов, адвокат, кращий щодо подібних справ, сказав, що мене за трьома позиціями невірно скоротили, але за новим законодавством я не маю права подавати в суд. Адже ті, які обіймають посади не за призначенням, а за виборами, а нас же обирають на вчених радах, можуть подавати скарги тільки своєму вищому начальству, яке мене і скоротило. Я кажу, це як у Катерини II була золота грамота дворянству²⁶, що на па-на скаржитися його кріпак може тільки йому самому.

Отже, про повернення в інститут і мови бути не могло. Мене прийняли таки у відділ рукописів. Там я була поставлена в такі умови, що науковою роботою займатися не могла, а тільки обробляла архіви, описувала. З цього я колись починала свою діяльність іще будучи науковим співробітником архіву. Заглядали через плече, чим я займаюся, зовсім відкрито могли переглядати столи мої, що там у мене знаходиться. Загалом, це було

---

²⁵ Сарбей Віталій Григорович у 1961–1979 рр. працював старшим науковим співробітником відділу історії капіталізму. Докторську дисертацію «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України» захистив 31 березня 1972 р.

²⁶ «Жалувана грамота дворянству», 1785 р.

дуже важко, я відчувала дискримінацію, дискредитацію. Там такий Гутянський²⁷ був, колишній працівник КГБ, який теж як Берія там поведився. Дуже важко мені там працювалося. Але я все ж таки вечорами займалася науковою працею. По-перше, їздила на конференції, засвоїла новий науковий напрямок – книгознавство і рукописну книгу. Зрідка у мене про це з'являлися статті. Але загалом, мене не тільки не друкували, а навіть і посилалися на мої праці не можна було.

Коли був ювілей Хотинської битви, то головною була моя доповідь. Її опублікували в газеті «Советская Молдавия», але не повністю. Я там використала нову польську літературу і архівні джерела, таке новаторство було. Михайлина²⁸ завідував сектором Інституту історії в Чернівцях. Він дзвонить якомсь і я питаю, коли ж цей збірник вийде. А я завжди запізнююсь, тому що працюю ретельно, нові матеріали використовую і бувало, що здавала до друку рукопис, й у мене нічого не залишалось. Він каже, що збірник вже вийшов. Питаю, як там моя стаття. «Андрій Данилович Скаба наказав, щоб ми Ваш підпис зняли» Натомість підписалися втроєх – Михайлина, Гончарук – тоді вчений секретар Інституту і ще хтось з Чернівців. Це ж бандитизм, просто гангстерство.

Вашу статтю опублікували за трьома чужими підписами?

Я прочитала її, вони акценти змінили. В мене там піднятий був Сагайдачний, який заслуговував цього. Таку славу він набув за те, що козаки перемогли і Польщу врятували. А вони нівелювали його заслуги. Ну, просто гангстери.

Ще один випадок. Відділ підготував «Історію історичної думки на Україні». Це 20 аркушів, із них четверта частина, 5 аркушів – це моя друга половина XVIII ст. Книга була вже на рівні другої верстки. Оскільки нас вигнали, її з друку зняли. А Вадим Архипович Дядиченко... Мені дружина його розповідала

---

²⁷ Гутянський Степан Корнійович у 1943–1947 рр. служив в НКВД. З 1955 р. – в Інституті історії АН УРСР. У 1969–1979 рр. – директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

²⁸ Михайлина Павло Васильович – завідувач Чернівецького відділу Інституту історії (1969–1978 рр.).

(я ж з нею оце гуляла, завдяки їй я тоді потрапила до архіву). Вона мені розповідала, вже після смерті чоловіка, що він ходив до Скаби, щоб випустили цю працю, там Олени Станіславівни був текст, а він каже: «Я нічого не можу. Це КГБ, розумієте».

Персона обмеженого доступу

Таким чином, я влаштувалася в бібліотеку, і там, скажу Вам, мені було дуже важко. Ви там прочитаєте, вже не хочу це докладно розповідати. Слідкували за мною. Заходжу якимось в науковий зал, вже починала працювати над Вернадським, розмовляю з одним вченим-ботаніком. Каже він потім: підходять до нього ці, що обслуговують, і питають, а про що Ви з Апанович розмовляли? Була така [Патриція] Кеннеді з Америки, вона тут виступала на якійсь секції. А тоді архіви описувала, їй не давали всього. Якимось вона приходить, завідувача відділу не було, його помічниця теж не було, і каже, як мені знайти Олену Михайлівну Апанович. Такий переполох, куратор питає, а кожний мав куратора з КГБ, як вона вийшла на Апанович. Зам. директора каже, на той час Гутянський вже помер²⁹, що за її роботами, мабуть. А співробітниця мене повчати почала, як я маю з нею розмовляти. Ми з Кеннеді загалом то вже зустрічалися. А тепер їй потрібні були якісь ініціали. Бачу в неї мої статті, я їх навіть не знаю. Питаю: «Як Ви дістали?» «Комп'ютером». І мені так стало себе жаль, що працюємо печерними методами. Я свою книжку робила, пальцем водила, звіряла почерки, встановлювала переписувачів, а у них же, знаєте, це вже на комп'ютері, в тому й порівняння. Ой, що казати! Потім приїжджав один аспірант, зараз він відомий вчений, теж хотів зі мною поговорити, побачитися, але мене зовсім відсторонили. Потім приїхав якийсь науковець, в його програму теж входила зустріч зі мною, вони ж по «Збройних силах» мене знали. Він прийшов в Інститут історії спочатку, а йому сказали, що я там не працюю. А біля прохідної бібліотеки вже стояв завідувач відділу, перестрів мене і каже: «Олено Михайлівно, Вам треба на Поділ піти». Я кажу, що мені жарко, я не

---

²⁹ Гутянський С.К. помер 4 червня 1979 р.

можу, важко, вже тепло, а я чомусь в зимовому пальті. Він каже, тоді я сам піду, а він інвалід війни, без ноги. І я пішла, попленталась. Той прийшов, питає, а де ж Апанович? Потім один козакофіл, хоч і не займався цим спеціально, приїхав познайомитися з автором «Збройних сил». Так теж не допустили його. 1990 року на Першому міжнародному конгресі українців ми зустрілися і він мені все це розповів. Отака була важка обстановка.

Квіткою крізь асфальт

Я все ж таки в тих умовах написала монографію «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине»³⁰. Заважали мені, я ж не за рахунок роботи її писала, а вечорами. Для того, щоб звірити, виконати текстологічну роботу, я спеціально пішла у відпустку. То не видавали мені справи. А я ж, як текстолог, повинна обов'язково звіряти тексти з оригіналом. Це так було важко, розумієте. Написала одну важливу статтю, теж зарізали. Мені заступник сказала відверто, що хтось написав негативну рецензію, зі Львова, між іншим, у нас в Інституті філософії був, казав, що не можна Вас друкувати і все.

Але оскільки я засвоїла книгознавство, то стала їздити на конференції в Москву, а їм наплювати на те, що там робиться в Києві. Важливо, що я даю їм гарні статті, виступи. В Москву, Ленінград, Вільнюс, Таллінн – скрізь, де були конференції я їздила з доповідями. І таким чином друкувалися мої тези, матеріали, а тут нічого не можна було опублікувати. Один співробітник, який написав роботу про історіографію козацтва, приніс мені книжку і чернетку. Каже, ось друк на машинці, бачите, що в мене було, а вони викреслили. Був список проскрибованих у кожному видавництві і вони викреслювали. Я кажу йому: «Ви знаєте, мені це нічого, це для Вас важливо. Можна мене викинути з історіографії козацтва, але мої праці знають за кордоном і просто вирішать, що Ви невіглас. Ви могли мене облаяти, але згадати повинні».

---

³⁰ Оpubлікована 1983 р. в Києві видавництвом «Наукова думка», 222 с.

Я все ж таки пробивалася, опублікувала згадану книжку в 1983 році, російською мовою надрукована. Вона багато рецензій отримала, в тому числі й за кордоном. Ретельно я повелася з шифрами, так що дуже цінували цю книжку. Не буду розповідати у чому її важливість.

Віднова

1985 року в СРСР розпочався процес керованої компартією демократизації суспільства, послаблення репресивного характеру режиму. Коли Ви особисто відчували ці позитивні зміни?

В країні вже почалась перебудова і гласність, але поки в Україні владарював Щербицький, до 1989 року майже нічого не змінювалося. І тільки з 1989 р. почали друкувати про козацтво, і я тоді знову повернулася до улюбленої тематики. [Микола] Киценко вже помер, а друге видання його книжки «Хортиця в героїці і легендах» з моєю передмовою вийшло. Перше видання розійшлося невдовзі після з'яви. Але тоді почалась оця веремія, його зняли. Хоча він був, по суті, чиновником вищого ешелону в обласному масштабі – зам. голови облвиконкому, але водночас патріотом у душі. Його прогнали як націоналіста, зняли з роботи і все. Він тоді приїхав до нас, попереджав, що науковців у Києві думають арештовувати, щоб Ви були готові до цього.

Це коли було?

Це було 1971 року. Частина тиражу його книги, яка вийшла другим виданням з моєю передмовою, спалили, а тепер уже опублікували третє видання³¹ за моєю науковою редакцією і післямовою «Я син козацького степу», яка потім друкувалася також в газетах. І цим представник вищого ешелону комуністичної влади пройнявся. Я його родоводом цікавилася. Він виходець з селянської родини, відповідно виховувався. А на мене посилатися в жодному разі не можна було. Викреслювали і все.

---

³¹ Перше видання книги М. П. Киценка побачило світ 1967 р. у Дніпропетровську, як і два наступних, друге, з передмовою О. М. Апанович «Земля немирущої слави» – 1972 р., обидва у видавництві «Промінь», третє – 1991 р. у видавництві «Січ».

Але як тільки почалася демократизація в Україні, я стала битися з 1989 року, щоб відновити цю постанову. І в товариства зверталася, навіть в Інститут історії, хоч це мені неприємно. Я довгі роки навіть не ходила по тій вулиці, настільки мені боляче було. А тут я зверталася і до Петра Петровича Толочка, і в Товариство, щоб відновити це.

А що відновити?

Відновити постанову про увічнення пам'ятних місць Запорізького козацтва і Хортицю як заповідник. Тому що ніякий це не заповідник. Там побудували музей, гірший ніж інші музеї. Ми заперечували проти того бездарного проекту. Музей на Хортиці, це ж не Запорізький музей, а філія краєзнавчого музею, чи як там його – історичного. І там козацьких експонатів не було. Так тоді «Пам'ятки України»... Може, Ви знаєте такий журнал?

Знаю, звичайно.

Він організував експедицію «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», щоб добиватися відновлення втраченого. Тоді ж ці моря поробили, позакривали музеї – Черкаський, Дніпропетровський, порозтаскували, це ж Ви розумієте. Людство спеціально створило музеї, щоб зберігати пам'ятки, меморіальні речі, а вони закривали, розграбовували колекції. І оце ми їздили, з'ясовували, що залишилося і що треба зробити. Я була начальником цієї експедиції.

Наукова реабілітація

Потім почали мене друкувати і засипали замовленнями. Я член Спілки письменників, володію літературним даром. І коли Україна набула незалежності, я намагалася визначитися. При врученні Шевченківської премії я говорила, що сіла й подумала, що можу зробити в своєму віці, при моїх силах і можливостях для розбудови держави. І вирішила, що оскільки в українського народу вкрали національну історичну пам'ять, я повинна взяти участь у її відновленні, писати статті і книги, які доходили б до найширших кіл, сердець і розуму нашого народу. І тому я написала книгу «Гетьмани України і кошові отамани». Один філо-

соф, пригадую ім'я – Леонід, не знаючи про мене нічого, написав у рецензії, що за змістом – це наукова монографія, а за формою – це художній твір. Багато молоді підходять і дякують, вони раді, що познайомилися зі мною. Я дійсно вкладаю в працю серце й розум, тому що бачу перед собою цих читачів. Мені казали, щоб я захищала докторську дисертацію. «Для чого, – кажу, – в моєму віці хвилюватися зайво». «Але ж Вам тільки наукову доповідь треба зробити». Кажу: «Краще ще одну книжку напишу». Я от за 4 роки написала три книжки. А за книжку «Збройні сили України», яка стала бестселером, за неї мене і звільнили. Написати, що Україна мала збройні сили, це значить, що держава була. Я пам'ятаю, коли було 500-річчя козацтва, його відмічали на Січових землях, і була там конференція серед інших таких імпрез. Тоді Україна суверенною ще не була, але Декларація про незалежність вже була проголошена. Так Драч, як головуючий, сказав: «У Верховній Раді сперечаються чи потрібна нам армія. А Олена Михайлівна сказала ще в 1969 році, що вона була і потрібна буде». Таким чином, я за цю книжку одержала премію Антоновичів. Знаєте Тетяну та Омеляна Антоновичів?

Читав про їхню добродійну діяльність.

Минулого року я одержала цю премію, а Шевченківську в 1994-му³². Прийняли мене також у Спілку письменників³³. Зараз Ви по моїй бібліографії бачите скільки я друкуюсь. Хочу Вам сказати, що мені дуже важко, я стара людина, обсіпана хворобами. Але я пам'ятаю, як Андріанова-Перець, член-кореспондент, вона вивчала стародавню українську й російську літературу, під час її вшанування з нагоди 80-річчя на запитання, як Ви працюєте, сказала, що робота «не излечивает, но она не позволяет опускаться на дно болезни». Оце я сідаю за письмовий стіл і забуваю, що в мене ноги опухають, і свій діабет, і все інше.

---

³² Апанович О. М. – лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка за книгу «Гетьмана України і кошові отамани Запорозької Січі» (К.: Либідь, 1993. – 278 с.).

³³ Член НСПУ з 1991 р.

Орієнтація на молодих

Зараз я зайнята втіленням задуму, я вже Вам здається розповідала, про козацьку енциклопедію.

Розкажіть про цю енциклопедію докладніше?

«Козацька енциклопедія для юнацтва» – це книга статей про історичне буття українського козацтва. Це не економічна енциклопедія, а лише елементи енциклопедії. По-перше, вона укладається за абеткою, щоби можна було, якщо треба якусь подію з'ясувати, знайти там відповідну статтю. Адже в мене за піввіку накопичилася колосальна ерудиція. По-друге, як пишуть, у мене рідкісне мистецьке сприйняття історичного процесу. Крім досвіду історичного дослідження, я ще філолог, маю літературний дар, прогресивно мислю. Тому вважаю, що це мій обов'язок, моя місія написати таку книжку. Зараз дійсно, хто хоче, пише про козацтво. Спостерігається невігластво і безліч помилок. А я прагну написати на рівні досягнень сучасної історіографії, збираю все і тільки саме останнє слово. Відтак затягую роботу, тому що весь час з'являється щось нове. Видавництво «Веселка» вже два роки анонсує, що книжка ось-ось вийде, і вони сердяться на мене. А крім того мене часто відволікають. Мені хочеться і на конференціях побути. То в газету просять написати до якогось ювілею. Я вже відмовляюся від виступів на радіо, телебаченні. В школах на початку навчального року раніше були ленінські уроки, а зараз по українознавству, краєзнавству просять виступити. Мені радять: відмовляйтеся, кажіть щоб читали Ваші статті. У мене маса статей. І я одному вчителю говорю про це, а він каже: «Ви знаєте, все ж таки живцем краще». Так, що я цю грандіозну роботу роблю. Цілі інститути стільки роблять. Я вважаю, що повинна цей потенціал передати молоді, над цим працюю і вже видно світло в кінці тунелю. В усякому разі я вже формую рукопис, мені залишилося кілька сюжетів написати. Але роблю другий захід, третій, тому що з'являються нові матеріали і це безконечно. Я відчуваю, що повинна це припинити. Я й сюди на конгрес не думала їхати, вважала, що знову відривають від мети. Але я не жалкую. Може у Вас ще якісь питання будуть?

Ім'я, повернене Україні

Окрім козацтва Вашим науковим захопленням став перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський. Ви справедливо відібрали його в Росії, яка традиційно привласнювала інтелектуальну еліту України. Окресліть Ваш погляд на цю унікальну особистість.

Справді, треба сказати кілька слів про Вернадського. Коли мені в бібліотеці доводилося обробляти архіви, це напівтехнічна робота, то мені дали розсип. Як правило, зразу дають якийсь фонд і обробляйте в цих межах. А тут мені дали залишки різних фондів і треба було з'ясувати, що це таке. Там я виявила частину щоденника Вернадського і потім його атрибутувала. У ньому були дуже цікаві речі, зокрема космічного і морального плану. Але найповажнішими для мене були записи, що йому запропонували стати на чолі комітету із заснування бібліотеки при Академії наук. На той час бібліотека власне й створювала історію ЦНБ. Мені доручили писати про перші роки її існування та ще один розділ. І я раділа, що віднайшла ці відомості про Вернадського. Коли я все більше вчитувалася в його рукопис, то розуміла, що треба зробити так, щоб він став набутком науки. Тому що існувало таке правило: коли матеріал під сумнівом, то начальство писало на обкладинці оформлення літери НВ – не видається і документи гинули. Я навіть довгий час не віддавала щоденника, він лежав у мене, а я думала, що маю зробити.

Цією справою зацікавилася ще й тому, що раніше не знала нічого про Вернадського. І тоді я звернулася до одного мого знайомого, він був, здається, в аспірантурі з Ситником³⁴, віце-президентом Академії. Пообіцяв, що скаже йому про мене. Я й до цього намагалася до нього потрапити, бо розуміла, що треба знайти таку людину, щоб мала владу і щоб трошки державний розум був. А він дуже гарно виступає. Колись був у Президії Академії, відав бібліотекою, виступав, коли я вже працювала в бібліотеці, і мені це сподобалося. Сама я до нього пробитися не

---

³⁴ Ситник Костянтин Меркурійович – віце-президент АН УРСР у 1974–1988 рр.

змогла, а той знайомий поговорив з ним і влаштував мені зустріч. Правда й після цього два тижні довелося чекати, бо до начальства трудно було потрапити. Він зміст проблеми вловив, подякував мені, сказав, що будемо піднімати Вернадського, він же напівзаборонений був, що пам'ятник йому побудують. Запитав мою думку як спеціаліста про Вернадського. Я кажу, а скільки є таких як Вернадський? Не дуже радянську владу любив. Не те, щоб лаяв, але критицизм відчувався. «Крім усього, – кажу, – треба буде зі щоденника відібрати великі куски з коментарем, тому що повністю друкувати не можна, але брати треба як можна більше. Може Москва це видасть?» «У жодному разі, вона в нас це забере».

А потім у процесі роботи і той посередник підключився, я розробила йому план. Він написав про біосферу (3 друкованих аркуші), а решту писала я. Другою частиною книги була публікація документів. Я знайшла там ще цікаві речі, крім того щоденника. І ми опублікували перше видання книги російською мовою³⁵. Я поїхала в Москву, а там кабінет-музей при Інституті геохімії. Дуже добре мене приймали, допомагали і дали вірш, в 17 років написаний Вернадським, «Украина, родная моя сторона». Він же нащадок запорозьких козаків. Коли у 1983 році відмічали 120-річчя Вернадського, в Москві жодного слова не сказали, що він створив тут Академію. Книжку нашу з запізненням видали, тому що затримували все ж таки. У 1988 році вийшло її друге видання. А 125 років уже відзначали широко, була міжнародна конференція, я виступала і в Москві, і в Ленінграді. Окрім книжки «Вернадський: жизнь и деятельность на Украине», я написала про нього понад 20 статей, дослідила таку проблему як «Мистецтво в житті і творчості Вернадського», опублікувала статтю про це на три друкованих аркуші в збірниках Москви і Ленінграда.

---

³⁵ Сьтник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.

Вернадський – рятівник Апанович

А взагалі, то мене вже хотіли відправити на пенсію. Прийшов у бібліотеку директором друг Маланчука. Маланчук був Суловський агент, він доповідав Сулову усе, Ви знаєте. То його зробили секретарем по ідеології. А його друг, я скажу потім як прізвище, наразі забула³⁶, був зам. міністра освіти. А коли його зняли нарешті, це теж цікава історія, знаю докладно як це робилося, але не буду зараз займати часу, то призначили в бібліотеку директором. А він зеленого поняття не мав, що таке бібліотека, сам мабуть ніколи в ній не працював.

Оце він хотів мене звільнити з бібліотеки під виглядом виходу на пенсію. А тут мене спас Вернадський, коли ми вирішили, що робимо книгу і буде три автори. Спочатку планували, що я напишу під своїм іменем тільки про створення бібліотеки, а під іменем Ситника вийде біографія Вернадського. Але він збагнув, що це зразу зрозуміють, він все ж таки ботанік, а це ж історично написано. Так він запропонував, щоби на книжці були зазначені три автори без конкретизації авторів розділів. На таких умовах ця книжка тоді вийшла. Причому, ми хотіли, щоб президент Академії Патон написав передмову, я вже навіть підготувала цю передмову, але він відмовився через якісь там особисті стосунки з Ситником. Я знала про це.

На основі моїх досліджень відносно ролі Вернадського у створенні і керівництві бібліотекою, було сформовано корпус документів, які стали основою для клопотання перед урядом щодо присвоєння їй імені Вернадського, що невдовзі й сталося³⁷. На мітінгу було сказано, що це заслуга Олени Апанович.

---

³⁶ Ковалевський Борис Павлович (1922–1995) працював в ЦК КПУ, начальником Головліту, зав. відділу комуністичного будівництва в Інституті історії, з 1973 р. – заступником міністра освіти й у 1979–1984 рр. – директором ЦНБ АН УРСР.

³⁷ Ім'я Володимира Івановича Вернадського ЦНБ АН УРСР було присвоєно 19 лютого 1988 р.

Підкорення Парижа

Вернадський, його моральні засади, взагалі ця особистість відіграли особливу роль у моєму духовному та інтелектуальному розвитку. Загалом він мав український менталітет. І я про це теж писала. І продовжую писати. Я двічі була у Франції. В 1991 році в Сорбонні був міжнародний колоквиум по козацтву, вони запросили мене, і я там виступала із особливим почуттям, тому що Вернадський викладав у Сорбонні. А потім я за програмою «Вернадський» ще раз їздила до Парижа. Фонд «Відродження» її фінансував. Я півтора чи два місяці працювала і там частково вийшло його 50-річне листування з французьким академіком Леруа³⁸. Це такі чудові листи! З СРСР Вернадський не міг їх писати, а от коли він був в Парижі, а той від'їжджав кудись, тоді він йому й писав. Зокрема, про те, що Сталін веде війну зі своїм селянством. Я французьку мову пасивно, правда, знаю, але добре читаю і зразу можу писати українською мовою. Є такий альманах «Хроніка 21», я там вмістила частину листів. Потім знайшла його неопубліковану записку французькою мовою Французькій академії наук про створення біохімічної лабораторії. Але зараз мене козацтво знову відволікло. Хоча я паралельно все роблю, все ж таки від Вернадського я відволілася. Оце мрію, не знаю ще скільки Богом мені виміряно...

Будемо сподіватися, що Він ставитиметься до Вас прихильно.

Але я хочу закінчити цю книжку. В мене всі ці матеріали є, частково чимало надруковано, в тому числі й моя стаття українською і французькою мовою, спеціально присвячена українсько-французьким зв'язкам, цей матеріал дуже підійшов. Я зараз об'єднала Вернадського з козацтвом. І тут, у Харкові, я виступала з такою історіософською темою «Аграрна культура українського козацтва в світлі ідей Подолинського і Вернадського». Я, між іншим, пишу в «Урядовий кур'єр», зокрема, 31-го [серпня] там буде стаття про зв'язок людини з землею. Вони мені замовляють і я таке даю. Думаю, що читають і члени Кабінету

---

³⁸ Едуард Леруа (1870–1945) – французький філософ і математик.

Міністрів. Оцю концепцію я тут виклала, але якось абсолютно ніякої реакції не було. Це зрозуміло. Коли я виступала в Сорбонні, тоді тільки починала цю концепцію розробляти, і теж колеги, які зі мною прийшли, не все зрозуміли. Один Федорук такий зам. директора, але зараз пам'ятками, поверненням цінностей відає. Так він дуже позитивно відгукнувся, а Жуковський³⁹, Ви ж його знаєте, сказав, що це кращий виступ. Надрукували його французькою мовою. А тут, коли вже вийшла, сиджу, в іншу секцію чекаю, підходить до мене один фізик, він слухав доповідь, цікавився цим дуже, він в захопленні. Каже, я розумію, що таке сонячна енергія.

«Найпріоритетніша робота – на землі»

Подолинський перший, це був геніальний попередник Вернадського, розробив еколого-економічні взаємини людини з природою. Концепція Вернадського про ноосферу, і я це доводжу, полягає в тому, що найпріоритетніша робота – це на землі. Тому що тільки зелена рослинність може зосереджувати і накопичувати сонячну енергію, єдине джерело життя на Землі. А природа теж відроджує якусь частину продуктів для людини, які вона може використовувати для харчування. Акумуляована сонячна енергія, законсервована у вигляді вугілля, нафти, газу, не даремно їх називають енергоносіями, вона вичерпується, вона скоро буде вичерпана людством. Тому дуже важливо, що люди і тварини – автотрофні (авто – сам, трофи – їжа). Зелена рослинність сама їсть сонячну енергію, а люди споживають її через зелену рослинність. Тому праця на землі, яка розширює цю зелену рослинність і збільшує її продуктивність – це саме головне. Як сказав Златоуст у IV столітті, кожна робота годує тільки себе, і єдина, яка годує й інших – це робота на землі. І нікого так не переслідують і не гноблять, як того хто працює на землі, тобто селян. В доповіді я розкриваю козацьку агрокультуру, козацьке землеволодіння, тому що вони працювали вільно, без феодаль-

---

³⁹ Жуковський Аркадій Іларіонович – професор Паризького університету, голова НТШ в Європі, президент Бібліотеки імені Симона Петліори в Парижі (1989–1995).

ного примусу, на власній землі. Вони розвинули інтенсивну економіку, вони створили першу в світі форму господарства фермерського типу, орієнтованого на ринок. І тому вони вкладаються в цю систему.

«Гармонія – головний закон космосу»

Вернадський розробив взаємовідносини людини, соціуму з природою. Вернадський казав, що людина є не цар і не Бог в природі, він частина природи, через яку природа пізнає саму себе. І тому людина повинна не шкодити природі, не порушувати гармонію, адже гармонія – це головний закон космосу. А Ви бачите, що в нас зараз робиться. А в козацтва, і це я в документах того ж архіву Коша знаходжу, природноохороні заходи, землекористування були регульовані. Це вкладається в ідеї Вернадського про ноосферу. А в нього головна ідея полягає в тому, що людство стає новою геологічною силою, яка може змінити лице планети. Але це вона повинна робити за рахунок розуму і науки. У нього як планетарне явище є українське селянство, а тим більше козацтво. Вони поводити себе в природі, як сини природи, не порушували її гармонії. Це все зрозумів отой фізик, а інші – ні. А я зовсім не засмутилася. Я це надрукую. Не знаю, чи варто було Вам оце останнє розповідати.

Це надзвичайно цікаво, хай залишається. Дуже вдячний, сердечно вдячний Вам, Олено Михайлівно, за щирі розповіді.